

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
УДК 342.4

Іванов Олександр Юрійович

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія Служби безпеки України*

Ivanov Oleksandr

*Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor of the Department of State and Law
National Academy of the Security Service of Ukraine
ORCID: 0000-0002-5890-5369*

**СТАНОВЛЕННЯ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ ЯК
ОБ'ЄКТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1991 – 1998 РР.)
FORMATION OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA AS A
NATIONAL SECURITY OBJECT OF UKRAINE (1991 – 1998)**

***Анотація.** У статті на основі аналізу етапів розвитку правового регулювання відносин між Автономною Республікою Крим та центральною владою України висвітлено процес становлення Автономної Республіки Крим як об'єкта національної безпеки України. Акцентовано увагу на тому, що Проблема правового статусу Автономної Республіки Крим у 1991 – 1998 рр. є нагальною з огляду на те, що саме у цей період сформувалися політико-правові передумови для анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією у лютому – березні 2014 р. У цей час відбувалися пошуки оптимальної правової форми існування Кримської автономії у процесі політико-правової взаємодії представників політичної еліти Криму та центральної влади України. За таких умов становлення правового статусу Автономної Республіки Крим як територіальної*

автономії відбувалося з урахуванням необхідності забезпечення територіальної цілісності України як елемента національної безпеки. Відтак, Автономна Республіка Крим стала набувати рис об'єкта національної безпеки України. Етапами розвитку правового регулювання відносин між кримською автономією та Україною умовно можна вважати такі: 1991 – 1994 рр. – договірний; 1994 – 1996 рр. – представницький; 1996 – 1998 рр. – конституційний. Кримська влада повністю ігнорувала рішення Верховної Ради України, зокрема ті, які стосувалися незаконності окремих положень Конституції республіки та скасування близько 40 республіканських законів, прийнятих у супереч нормам українського законодавства у першій половині 1994 р. Автор дійшов висновку, що для розвитку правового регулювання статусу Автономної Республіки Крим як об'єкта національної безпеки України у період 1991 – 1998 рр. важливе значення мали поетапні зміни у характері взаємовідносин органів влади та управління АРК та центральної влади України. Актуалізація загроз територіальній цілісності України з боку Російської Федерації у вигляді активізації проросійських політичних сил Криму зумовила конституційне закріплення у 1996 р. його статусу як територіальної автономії – Автономної Республіки Крим, – завдяки чому було створено найбільш сприятливі умови для перешкодження проявам регіонального сепаратизму.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, етапи розвитку, об'єкт національної безпеки, правовий статус, оптимальна правова форма.

Summary. The article, based on the analysis of the stages of development of legal regulation of relations between the Autonomous Republic of Crimea and the central government of Ukraine, highlights the process of formation of the Autonomous Republic of Crimea as an object of national security of Ukraine.

Attention is focused on the fact that the problem of the legal status of the Autonomous Republic of Crimea in 1991-1998 is urgent given the fact that it was during this period that the political and legal prerequisites for the annexation of the Autonomous Republic of Crimea by the Russian Federation were formed in February-March 2014. at that time, searches for the optimal legal form of existence of Crimean autonomy took place in the process of political and legal interaction of representatives of the political elite of Crimea and the central government of Ukraine. Under such conditions, the establishment of the legal status of the Autonomous Republic of Crimea as a territorial autonomy took place taking into account the need to ensure the territorial integrity of Ukraine as an element of national security. Therefore, the Autonomous Republic of Crimea began to acquire the characteristics of an object of national security of Ukraine. The stages of development of the legal regulation of relations between the Crimean autonomy and Ukraine can be tentatively considered as follows: 1991-1994 - contractual; 1994 - 1996 - representative; 1996 - 1998 - constitutional. The Crimean authorities completely ignored the decisions of the Verkhovna Rada of Ukraine, in particular those related to the illegality of certain provisions of the Constitution of the republic and the cancellation of about 40 republican laws adopted contrary to the norms of Ukrainian legislation in the first half of 1994. The author came to the conclusion that in order to develop the legal regulation of the status of the Autonomous Republic of Crimea as an object of national security of Ukraine in the period 1991-1998, gradual changes in the nature of the relationship between the authorities and management of the ARC and the central government of Ukraine were of great importance. The actualization of threats to the territorial integrity of Ukraine by the Russian Federation in the form of the activation of pro-Russian political forces in Crimea led to the constitutional consolidation in 1996 of its status as a territorial autonomy - the Autonomous Republic of

Crimea - thanks to which the most favorable conditions were created for preventing manifestations of regional separatism.

Key words: *Autonomous Republic of Crimea, stages of development, object of national security, legal status, optimal legal form.*

Постановка проблеми. Проблема правового статусу Автономної Республіки Крим у 1991 – 1998 рр. – від часу здобуття Україною незалежності до схвалення Конституції Автономної Республіки Крим Верховною Радою України шляхом прийняття закону – є нагальною з огляду на те, що саме у цей період сформувалися політико-правові передумови для анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією у лютому – березні 2014 р. У цей час відбувалися пошуки оптимальної правової форми існування Кримської автономії у процесі політико-правової взаємодії представників політичної еліти Криму та центральної влади України. Вони супроводжувались протистоянням проукраїнської та проросійської політичної еліти у Криму. Активно діяли політичні партії, керовані напряду з Москви (як-от, «Російська єдність Криму» під проводом Ю. Мешкова), метою діяльності яких було поступове включення Криму до складу Російської Федерації. За таких умов становлення правового статусу Автономної Республіки Крим як територіальної автономії відбувалося з урахуванням необхідності забезпечення територіальної цілісності України як елемента національної безпеки. Відтак, Автономна Республіка Крим стала набувати рис об'єкта національної безпеки України. Тому зазначене вище зумовлює актуальність теми нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями становлення правового статусу Автономної Республіки Крим у період 1991 – 1998 рр. займалися В. Велігодський, В. Кичун, О. Копиленко, О. Неделько, Є. Смірнова та ін. [1–12]. Однак недостатньо приділено уваги питанням

становлення Автономної Республіки Крим саме як об'єкта національної безпеки України.

Мета статті. Метою статті є системний аналіз правового регулювання статусу Автономної Республіки Крим як об'єкта національної безпеки України у період 1991 – 1998 рр. у контексті взаємовідносин органів влади та управління АРК та центральної влади України.

Виклад основного матеріалу. Загалом в історії правового регулювання відносин між Кримом та Україною можна виділити кілька етапів, які так само відображають процес становлення АРК як об'єкта національної безпеки України. Основою для виділення цих етапів мають, на нашу думку, стати особливості нормативного закріплення аналізованих відносин. Отже, етапами розвитку правового регулювання відносин між кримською автономією та Україною умовно можна вважати такі: 1991 – 1994 рр. – договірний; 1994 – 1996 рр. – представницький; 1996 – 1998 рр. – конституційний.

У 1992 р. кримський уряд М. Багрова розпочав переговори з центральною київською владою щодо компромісного варіанту правового регулювання відносин між автономією та центром. У межах цього процесу Верховна Рада України 30 червня 1992 р. прийняла Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус Автономної Республіки Крим», який отримав у новій редакції назву «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». Одночасно було прийнято постанову Верховної Ради України, якою передбачалося, що цей Закон набере чинності після приведення Верховною Радою Республіки Крим Конституції і законодавства Республіки Крим у відповідність до Конституції і законів України. 1 червні 1992 р. у м. Ялта відбулася консультативна зустріч Президії Верховної Ради України та Президії Верховної Ради Криму за участі представників міських і районних рад народних депутатів і

депутатів Верховної Ради Криму [13]. Учасники зустрічі відзначили, що Республіка Крим як складова частина України повинна мати всі політичні та правові умови, які б дозволили їй реалізувати свій особливий потенціал, що випливає з її географічного положення, мати відкриту для зовнішніх інвестицій економіку, стати зоною економічного та культурного співробітництва. Не претендуючи на володіння політичною міжнародною правосуб'єктністю, властивою Україні, Крим повинен мати право самостійно вступати у відносини з іншими державами у соціально-економічній та культурній сферах.

На зустрічі було підтверджено, що вирішення цих та інших питань повинно здійснюватись шляхом пошуку політичних рішень на основі взаємних компромісів. Учасники зустрічі дійшли висновку про необхідність створення спільної робочої групи для продовження роботи із розмежування повноважень між органами державної влади України та Республіки Крим з урахуванням раніше досягнутих домовленостей. Також відзначалась принципова важливість створення атмосфери взаємної довіри та поваги між Верховними Радами України та Криму, а також необхідність проведення постійних консультацій між законодавчими органами України та Республіки Крим з метою координації їх законотворчої діяльності. Президії Верховної Ради України та Верховної Ради Криму рішуче виступили проти будь-яких спроб застосування неконституційних методів розв'язання проблем, штучного нагнітання обставин і звернулися до всіх політичних партій та рухів щодо утримання від дій та кроків, які посилювали би стан політичної напруги щодо «кримського питання».

У 1992 р. був підготовлений проект Закону про статус кримськотатарського народу, який було відхилено на стадії експертизи. Одночасно Верховна Рада Республіки Крим прийняла Закон «Про вибори до Верховної Ради Республіки Крим», яким кримські татари фактично позбавлялися представництва у цьому органі. У результаті громадсько-

політичної боротьби кримські татари все ж отримали 14 місць у новому складі Верховної Ради Криму [1]. Під час зустрічі обговорювався також проект договору про розмежування повноважень між Україною та Республікою Крим. Кожна сторона пропонувала свій варіант договору. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається примірник договору, запропонований кримською стороною. У цьому варіанті договору було передбачено досить широкий перелік повноважень Республіки Крим, які мали сумнівний характер у світлі Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.

Насамперед, кримська сторона позиціонувала свою республіку як «автономну державу у складі України», яка могла мати власне громадянство та поширювати особливий суверенітет на свою територію. Також прописувався відверто проросійський характер державної влади. Загалом повноваження Республіки Крим у проекті договору визначались у таких сферах: внутрішньополітична, зовнішньополітична, економічна, культурна, військова, правова. Закріплені у різних сферах повноваження можна звести до таких основних напрямків:

1. Самостійне прийняття, зміна та тлумачення Конституції та законів Республіки Крим, контроль за їх виконанням (у тому числі утворення власних органів конституційного контролю для забезпечення здійснення таких повноважень).

2. Захист конституційного ладу Республіки Крим (причому у преамбулі здійснюється посилання на так звану Декларацію про державний суверенітет Криму 1990 р., ухвалену обласною радою народних депутатів Кримської області; проте підкреслимо, що саме цей документ серед іншого став основою для прийняття Верховною Радою УРСР Закону УРСР «Про відновлення Кримської АРСР» 1991 р.).

3. Призначення, організація та проведення виборів народних депутатів до рад різного рівня, а також утворення Центральної виборчої

комісії у порядку, передбаченому виключно власним законодавством Республіки Крим.

4. Призначення, організація та проведення референдумів Республіки Крим (на основі Тимчасового положення про порядок проведення референдумів 1990 р., затвердженого Кримською облрадою).

5. Запровадження та формування судових та правоохоронних органів (але тут зазначено – відповідно до судової системи України); виникає питання про характер такої відповідності – йдеться про утворення передбачених українським законодавством судових та правоохоронних органів у Республіці Крим чи про запозичення української моделі організації судової системи для розробки вертикалі власних судових та правоохоронних органів, які будуть утворені всупереч законодавству України).

6. Законодавче регулювання відносин власності у межах своїх повноважень (проте не зазначено, на основі якого законодавства ці межі визначені і, відповідно, чи не суперечать вони правовим засадам конституційного ладу України).

7. Забезпечення рівноправного становища різних форм власності (причому зазначається про «визнання на території Республіки Крим права державної власності України», а як окремий інститут виділяється право власності Республіки Крим).

8. Закріплення права власності народу Криму як невід'ємного права на землю, надра, рослинний та тваринний світ, рекреаційні, водні та інші природні ресурси, що знаходяться на території Республіки Крим та прилеглий до неї частині континентального шельфу України (тим самим визнання та закріплення народу Криму як окремого суб'єкта, відмінного від народу України, а також протиставлення права власності народу Криму праву власності Українського народу).

9. Самостійне визначення структури та пріоритетних напрямів

розвитку економіки Республіки Крим, забезпечення науково-технічного прогресу (у тому числі представництво у міжнародних економічних відносинах незалежно від України).

10. Вирішення питань екологічної безпеки та раціонального природокористування, прийняття з цих питань власних законів.

11. Здійснення власної оборонної політики, утворення та комплектування збройних сил.

12. Самостійне представництво інтересів Республіки Крим на міжнародній арені з правом укладення міжнародно-правових угод, ратифікації багатосторонніх міжнародних договорів та конвенцій [13].

По суті текст договору загалом відтворював положення Конституції Республіки Крим у редакції від 6 травня 1992 р.. Кримські політики намагалися приховати окремі положення, котрі відверто суперечили законодавству України, але натомість прагнули розширити простір для створення псевдоавтономії. Викладені вище положення договору обґрунтовувалися нібито природними правами населення Криму («кримського народу») на національне самовизначення. Проте очевидно видається фіктивність цього поняття.

В аспекті другого етапу розвитку правового регулювання відносин між Кримом та Україною слід розглянути історію нормативного закріплення інституту представництва Президента України у Республіці Крим. Як наслідок політичних переговорів 1992 р. між Кримом та Києвом, у представників центральної влади виникла значна недовіра щодо кримських місцевих політичних сил, схильних до посягань на основи конституційного ладу суверенної України. У зв'язку з цим Президент України Л. Кравчук вдався до запровадження управлінських заходів, які б посилювали централізацію влади щодо Криму, внісши на розгляд Верховної Ради України проект закону «Про представництво Президента України у Республіці Крим» і підписавши його після прийняття 17 грудня

1992 р. [14, с. 46-47]. Зазначений Закон визначав правовий статус Представництва Президента України у Республіці Крим як органу державної виконавчої влади України. До повноважень Представника належали такі: забезпечення приведення у життя Конституції та законів України; забезпечення взаємодії органів державної виконавчої влади України; координація правоохоронних органів України у Криму; представництво Президента України у відносинах з органами місцевої влади; входити з поданнями з питань, віднесених до відання України, до органів законодавчої та виконавчої влади Республіки Крим у випадку прийняття ними законів, що суперечать Конституції України та законам України або обмежують конституційні права та свободи громадян (органи державної влади Криму були зобов'язані розглядати такі подання у позачерговому порядку).

Специфіка новоствореного правового інституту полягала в тому, що, по суті, запроваджувалося не Представництво як таке, а посада одноособового Представника, для забезпечення діяльності якого утворюється свого роду секретаріат. Тому представництво у контексті аналізованого Закону слід розуміти не у тому сенсі, як його було нормативно визначено, а як особливого роду діяльність із репрезентації президентської влади на території Республіки Крим з метою забезпечення ефективного здійснення повноважень Президентом України. Фактично мало місце введення прямого президентського правління. На думку ряду політологів та юристів, інститут представництва Президента України у Республіці Крим входив у розріз із положеннями щодо правового статусу органів влади та управління Республіки Крим. Зокрема, фокусувалась увага нібито на обмеженні у такий спосіб правового статусу Верховної Ради Республіки Крим як вищого органу влади на території Криму, оскільки відповідно до Конституції Республіки Крим 1992 р. голова цього органу визнавався вищою посадовою особою в автономії. На нашу думку,

навіть попри всю сумнівність правової природи наведеного нормативного положення, інститут представництва Президента жодним чином не дублював повноважень будь-яких місцевих органів влади та управління Кримської автономії, оскільки його призначення полягало у зміцненні юридичних механізмів взаємодії між органами державної влади України та місцевими органами влади та управління Республіки Крим.

Кримська влада повністю ігнорувала рішення Верховної Ради України, зокрема ті, які стосувалися незаконності окремих положень Конституції республіки та скасування близько 40 республіканських законів, прийнятих у супереч нормам українського законодавства у першій половині 1994 р. Серед іншого, попри визнання незаконним введення поста Президента Республіки Крим, Верховною Радою автономії було призначено та проведено вибори Президента, на яких обрано Ю. Мешкова – представника виборчого блоку «Росія». На проведених у Криму псевдовиборах не було жодного офіційного міжнародного спостерігача, який міг би підтвердити законність проведених виборів та відсутність порушень у неупередженому волевиявленні громадян. Результати псевдовиборів були офіційно визнані лише Російською Федерацією, про що Державною Думою було прийнято відповідне рішення. До того ж, Ю. Мешков був визнаний легітимним главою держави – Республіки Крим, і знову лише Росією [15, с. 62].

Ю. Мешков використовував усі квазіюридичні засоби, наявні у кримському законодавстві, задля штучного створення підстав для приєднання Криму до Росії. Зокрема, 10 березня 1994 р. ним був підписаний указ про призначення «повторного опитування» – так званого референдуму з питань державницького статусу Криму «щодо ставлення громадян Криму до України». Відповідно до передбаченої місцевою Конституцією процедури такий указ підлягав затвердженню Верховною Радою автономії. Остання ж президентського указу не підтримала, тим

самим не надавши йому юридичної сили [4, с. 63-64]. На підставі цього Центральна виборча комісія Республіки Крим 16 березня 1994 р. офіційно відмовилася розпочинати процедуру проведення референдуму. Однак жодним чином у рішеннях Центральної виборчої комісії не відбулося посилення на Указ Президента України, виданий днем раніше, яким було заборонено проведення псевдореферендуму з огляду на незаконну процедуру його призначення, а також сумнівну легітимність винесених на нього питань. Сам же Ю. Мешков у своєму дисертаційному дослідженні, яке має сумнівний науковий характер, описує мало не введення військ Києвом на територію Криму з метою повалення місцевого політичного режиму, який, за переконанням дисертанта, відображав дійсну волю місцевого населення та був спрямований на реалізацію одвічного прагнення «кримського народу» до реалізації політичної волі на створення власної національної державності. Попри те, що фактично початок процедури з проведення «опитування» був заблокований, того ж таки 15 березня 1994 р. прес-служба Ю. Мешкова забезпечила публікацію у місцевих газетах зразків бюлетенів для проведення майбутнього псевдореферендуму. Внаслідок політичного тиску Центральний виконавчий комітет автономії, який так само був визнаний Верховною Радою України нелегітимним, видав рішення про згоду на проведення «опитування», але з умовою, що воно не матиме ознак референдуму – як за процедурою, так і за правовими наслідками.

Наведена ситуація свідчить про неефективність реалізації положень аналізованого Закону. Тому Президент України Л. Кравчук 31 березня 1994 р. з метою конкретизації законодавчих норм видав Указ «Про Представництво Президента України у Республіці Крим». Саме цим актом було конкретизовано колегіальний статус представництва як державного органу та чіткіше окреслено сферу його компетенції. Видання Указу було зумовлене політичною кризою у Республіці Крим, зумовленою приходом

до влади незаконно обраного Президента Республіки Крим Ю. Мєшкова, який мав на меті проведення проросійської політики з тим, щоб створити підґрунтя для подальшого приєднання території Криму до Росії. Особливо слід відзначити початок неконтрольованих змін у системі державного управління Кримської автономії (зокрема, спроба перепідпорядкування органів безпеки, запровадження виконання військового обов'язку населенням Криму у лавах російського Чорноморського флоту та ін.). Усе зазначене стало передумовою для посилення президентського контролю у кримській автономії. З огляду на низьку ефективність і цих змін у правовому статусі Представництва наступний Президент України Л. Кучма своїм Указом від 31 січня 1996 р. «Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим» продовжив повноваження Представництва.

Третій етап розпочався у 1995 р. з укладенням Конституційного договору між Президентом України та Верховною Радою України на річний період до прийняття нової Конституції України. Конституційний договір 1995 р. стосувався головним чином компетенції та розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування. Питанням адміністративно-територіального устрою увага практично не приділялася. Лише ст. 59 стосувалася правового статусу Автономної Республіки Крим. Зазначені питання розглядалися в обмеженому обсязі, на нашу думку, тому, що на той час діяла Конституція УРСР 1978 р. зі змінами та доповненнями. Так, і в самому договорі вказано, що він діє до прийняття нової Конституції. У цьому положенні презюмувалося, що Конституція в державі існувала. Вказана Конституція 1978 р. містить главу 8 «Адміністративно-територіальний устрій України», де в ч. 2 ст. 77 встановлювався поділ території України на області, АРК та міста республіканського підпорядкування. Глава 7-1 була присвячена правовому статусу АРК. Положення зазначеної глави конкретизовані та розширені у

ст. 59 Конституційного договору. АРК визнавалася адміністративно-територіальною автономією у складі України, тоді як ст. 75-1 Конституції визначала її як складову частину України.

Що ж стосується загальних питань адміністративно-територіального устрою України, то ст. 76 Конституції відносила до відання України питання обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою республіки. Таке положення, так само, як і ст. 75-1, могло б підлягати конкретизації в Конституційному договорі. Проте такої конкретизації здійснено не було, що ускладнювало зокрема діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. У Конституції України від 28 червня 1996 р. правовий статус кримської автономії був визначений як статус Автономної Республіки Крим – територіальної автономії у складі України. В. Кравченко поділяє ці повноваження на кілька груп відповідно до сфер суспільного життя:

1. У політичній сфері – сприяння реалізації політичних прав і свобод громадян України, участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки, участі у розробці та реалізації державних програм повернення депортованих народів.

2. У соціально-економічній сфері – управління майном, що належить АРК, розробка, затвердження та виконання бюджету АРК на основі єдиної податкової і бюджетної політики України, розроблення, затвердження та реалізація програм АРК і питань соціально-економічного розвитку.

3. У культурній, екологічній та інших сферах – забезпечення функціонування і розвитку державної і національних мов та культур на території АРК. охорона і використання пам'яток історії, розробка, затвердження та реалізація програм АРК з питань культурного розвитку,

визнання статусу місцевостей як курортів [3, с. 127].

У розвиток конституційних положень у 1998 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про затвердження Конституції Верховної Ради Автономної Республіки Крим». Конституція Автономної Республіки Крим є нормативно-правовим актом, що більш детально порівняно з Конституцією та законами України, але в їх межах, закріплює специфіку конституційно-правового статусу цього автономного утворення як складової України та суттєво відрізняється від Конституції України за юридичною силою, предметом правового регулювання, територією дії, порядком прийняття. Згідно зі ст. 5 Конституції Автономної Республіки Крим вирішення питань про відповідність Конституції Автономної Республіки Крим, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України здійснюється відповідно до Конституції України Конституційним Судом України. З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, для розвитку правового регулювання статусу Автономної Республіки Крим як об'єкта національної безпеки України у період 1991 – 1998 рр. важливе значення мали поетапні зміни у характері взаємовідносин органів влади та управління АРК та центральної влади України. Актуалізація загроз територіальній цілісності України з боку Російської Федерації у вигляді активізації проросійських політичних сил Криму зумовила конституційне закріплення у 1996 р. його статусу як територіальної автономії – Автономної Республіки Крим, – завдяки чому було створено найбільш сприятливі умови для перешкоджання проявам регіонального сепаратизму.

Список використаних джерел

1. Бабін Б.В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2005. 19 с.
2. Білецька Ю. Формування етнічної ідентичності домінантних спільнот Криму: політико-культурологічний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Сімферополь, 2011. 23 с.
3. Велігодський Д. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історико-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 218 с.
4. Вітман К. Кримські татари – національна меншина чи корінний народ? *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2009 Вип. 45. С. 563-571.
5. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.
6. Зінченко Ю. До питання про долю кримських татар в сучасній Україні. *Проблеми соборності України в ХХ столітті*. К., 1994. С. 191-197.
7. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. К., 1998.
8. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 379-402.
9. Зіятдінова Е. Кримські татари – нація чи етнос? *Вісник Львів. ун-ту. Сер. соціол.* 2008. Вип. 2. С. 352-361.
10. Історія Криму в запитаннях та відповідях. Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2015. 527 с.
11. Коваль Д. Історія Українського Криму. Мена: «Домінант», 2016. 62 с.
12. Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: монографія. К.: Таксон, 2002. 342 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1., оп. 22, спр. 1, арк. 5-6.
14. Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С., 2015. 576 с.
15. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посіб. Вид. 3-тє, виправл. та доповн. К.: Атіка, 2004. 512 с.

References

1. Babin, B.V. (2005). *Konstytutsiino-pravovyi status korinnykh narodiv Ukrainy* [Constitutional and legal status of indigenous peoples of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
2. Biletska, Yu. (2011). *Formuvannia etnichnoi identychnosti dominantnykh spilnot Krymu: polityko-kulturolohichniy aspekt* [Formation of the ethnic identity of the dominant communities of Crimea: political and cultural aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Simferopol [in Ukrainian].
3. Veligodskyi, D. (2005). *Derzhavni utvorennia v Krymu naprykintsi 1918–v 1920 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia* [State formations in the Crimea at the end of 1918–in 1920: historical and legal research]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Whitman, K. (2009). *Krymski tatary – natsionalna menshyna chy korinnyi narod?* [Crimean Tatars – a national minority or an indigenous people?] *Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky – State and law: Collection of scientific papers. Legal and political sciences*, 45, 563-571 [in Ukrainian].
5. *Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia* [Donbas and Crimea: the price of return: a monograph]. (2015). V. P. Horbulina, O. S. Vlasyuk, E. M. Libanova, O. M. Lyashenko (Ed.). K.: NISD [in Ukrainian].
6. Zinchenko, Yu. (1994). *Do pytannia pro doliu krymskykh tatar v suchasni Ukraini* [On the question of the fate of the Crimean Tatars in modern

- Ukraine]. *Problemy sobornosti Ukrainy v KhKh stolitti – Problems of the unity of Ukraine in the 20th century*. K., 191-197 [in Ukrainian].
7. Zinchenko, Yu. (1998). Krymski tatary: istorychnyi narys [Crimean Tatars: historical essay]. Kyiv [in Ukrainian].
 8. Zinchenko, Yu. (2004). Krymskotatarska problema: istoriia ta suchasnist [The Crimean Tatar problem: history and modernity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 379-402 [in Ukrainian].
 9. Ziyatdinova, E. (2008). Krymski tatary – natsiia chy etnos? [Crimean Tatars – nation or ethnos?]. *Visnyk Lviv. un-tu. Ser. sotsiol. – Visnyk Lviv. university Ser. Sociol.*, 2, 352-361 [in Ukrainian].
 10. Istoriiia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh [History of Crimea in questions and answers]. (2015). V. Smolii (Ed.). NAS of Ukraine: Institute of History of Ukraine. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
 11. Koval, D. (2016). Istoriiia Ukrainskoho Krymu [History of the Ukrainian Crimea]. Mena: "Dominant" [in Ukrainian].
 12. Kopilenko, O. (2002). Avtonomna Respublika Krym: problemy pravovoho statusu: monohrafiia [Autonomous Republic of Crimea: problems of legal status: a monograph]. K.: Takson [in Ukrainian].
 13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 1., op. 22, reference 1, sheet 5-6 [in Ukrainian].
 14. Zadorozhnyi, O.V. (2015). Aneksiia Krymu – mizhnarodnyi zlochyn: monohrafiia [Annexation of Crimea – an international crime: a monograph]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
 15. Kravchenko, V.V. (2004.). Konstytutsiine pravo Ukrainy: navch. posib. [Constitutional law of Ukraine: education manual]. Ed. 3rd, corrected and additional. K.: Atika [in Ukrainian].